

Gabler Dénes—H. Kelemen Márta

HISPANIAI OLAJ PANNONIÁBAN

(Baeticai amphorák a Duna völgyében)

Munkánkban egy aránylag csekély mennyiségű, de Pannonia vonatkozásában mégis jelentős anyagcsoportot: a Magyarországon talált hispaniai amphorákat szeretnénk bemutatni, bevonva vizsgálódásunkba a publikációk révén elérhető jugoszláviai és ausztriai leleteket is. Ezek egyértelműen bizonyítják, hogy a baeticai olaj eljutott a távoli dunai tartományba. Cikkünk a magyarországi amphoraleletekről szóló monografikus feldolgozás része (KELEMEN); a teljes anyag — beleértve a *garum* szállítására szolgáló hispaniai amphorákat is (vö. GRÜNEWALD 1983, 34—35) — majd abban lesz közölve. Ezúttal csupán a legkiemelkedőbb és legjobban keltezhető bélyeges darabokat mutatnánk be; az elterjedési térkép mindamellett a teljes anyag ismeretében készült.¹ Az általunk felismert, részben újabb ásatásokból származó, nagyrészt azonban régebbi leletmentésekből és gyűjtésekből múzeumainkba került darabok révén egyrészt a tartomány kereskedelmi kapcsolataira vonatkozó ismereteink horizontja bővült, másrészt ez az áru a keltezés új eszközt adja kezünkbe. Jelentőségét nem utolsósorban abban látjuk, hogy a baeticai olajat termőterületétől, a Guadalquivir völgyétől ilyen távolságra — tudomásunk szerint — egyedül Alexandriába szállították (LYDING WILL 1983, 394). A légvonalban is több, mint 2100 km távolságban lévő északkelet-pannoniai lelőhelyek a hispaniai amphorák elterjedési területén belül a legtávolabbi pontok közé sorolhatók, ahová csak jelentős, és éppen ezért drága, szárazföldi szállítás árán juthattak el az olajszállítványok.

Néhány évvel ezelőtt még meglepetésnek számított, hogy a Split melletti Špinut öbölben, elsüllyedt hajó rakományában Dressel 20 formájú amphorákat találtak, amelyeknek bélyegei is nyilvánvalóvá tették, hogy a II. században Hispania Baeticából olivajolajat szállítottak Dalmáciába (CAMBI 1976, 120). Már ekkor kiderült, hogy ezek az olajszállítványok utat találtak a szárazföld belső területei felé, így Dél-Pannonia városaiba is. N. Cambi ismerte fel, hogy a korábban már publikált cibalaei amphoraleletek (VIKIC—BELANČIĆ 1970, 173) hispaniai eredetűek. A cibalaei leletek már sejteni engedték, hogy a baeticai amphorák Pannonia többi részén is felbukkanhatnak. Az általunk felismert hispaniai amphorák közül az alábbiakban mutatunk be néhányat.

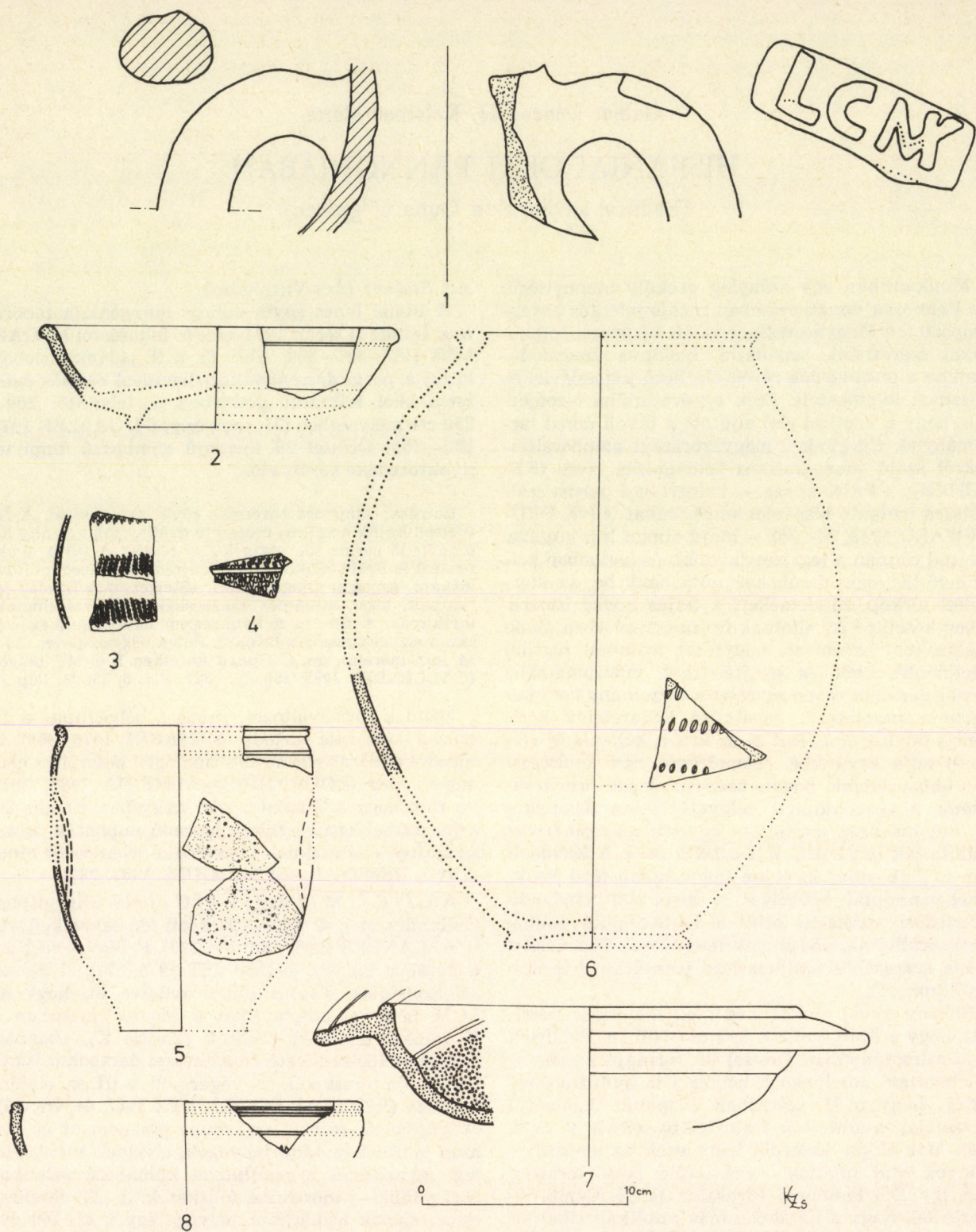
Ad Statuas (Ács-Vaspuszta)

A dunai limes egyik cohors quingenaria táborának feltárása során 1971-ben (a feltárásról ld. GABLER 1977, 307—309, Abb. 6), a II. palánktáborban, közel a *porta decumaná*hoz, hamuval és más égéstermékkel feltöltött gödörben, a felszíntől 200—250 cm mélységben (31. szelvény) (ld. GABLER 1973, 182—185) Dressel 20 formájú gömbhasú amphora nyaktörédeke került elő.

Leírása: Amphora töredéke rövid nyakrésszel. A fül ívelten hajlik a vállra; metszete ovális, csak egy alig kiemelkedő gerinc fut végig külső részén. A fül a nyakrésszel is ovális alakot ír le. Szájrészének csak indítása látható. Anyaga: világos okker (Steigerskála 7), elég jól iszapolt, kicsi, csillámos részecskéket (kvarcsczemcsék) tartalmaz. A fül- és a nyakrészen másodlagos égéstől származó elszíneződés látható. Fülén négyszögletes (36×14 mm méretű), ún. C típusú keretben L C MY bélyeg (CALLENDER 1965, 150, Nr. 827, Fig. 8, 35) (1. kép 1).

Mind a formaváltozat, mind a bélyegtípus a II. század közepétől terjedt el (MAYET 1978, 366). A töredékes darab pontosabb tipológiai besorolást nem enged meg (RODRIGUEZ—ALMEIDA 1980, 287), de minthogy a Guadalquivir völgyében számos fazekasműhelyben készültek hasonló amphorák, az árnyalatnyi eltéréseknek kronológiai jelentősége nincs is (vö. REMESAL—RODRIGUEZ 1982, 287).

A L // C // M // vagy L // C // MY bélyegtípus Callander az i. sz. 140—190 közti időszakra keltezte (CALLENDER 1965, 150, Nr. 827). F. Mayet még ezt a datálást fogadta el (MAYET 1978, 371), J. Remesal-Rodriguez viszont abból indulva ki, hogy az LCM bélyeges amphorákat a Monte Testacion a K jelzésű területen találták (positio K), ahonnan 179-re és 180-ra tehető consulneves darabokat ismerünk — a típust a II. sz. végére, ill. a III. sz. elejére keltezte (REMESAL—RODRIGUEZ 1982, 44, Nr. 20). Megfigyelése szerint az azonos praenomen és nomen gentilet rövidítő bélyegek, amelyek valószínűleg ugyanannak a *familianak* különböző vállalkozóit jelölik — időrendbe állíthatók. A „C” familia-csoportjának legkorábbi bélyege egy i. sz. 160 évi *titulus pictus* alapján még a II. sz. közepére keltezhető; a mi bélyegünkön olvasható név viselője viszont, az általa felállított — relatív időrendi — sorban a második, így valószínűleg a II. sz. végén vagy annál később működött (REMESAL—RODRIGUEZ 1982, 64). A bélyeg — nagyon plausibilis magyará-

1. kép Hispaniai amphorát tartalmazó leletgyűttes néhány darabja az Ács—vaspusztai táborból. 1. amphora; 2. terra sigillata; 3—4. raetiaia kerámia; 5. Faltenbecher; 6. festett sávós kerámia; 7. dörzstál; 8. raetiai tál pannoniai utánzata

Fig. 1. The finds including Hispanian amphorae from the assemblage unearthed in the camp at Ács-Vaspusztá. 1. Amphora; 2. Terra sigillata; 3—4. Raetian pottery; 5. Faltenbecher; 6. Painted pottery; 7. Mortar; 8. Pannonian copy of a Raetian bowl

zata szerint — általában az olajtermelőt jelöli (RE-MESAL-RODRIGUEZ 1983, 93—94).

Az amphora keltezéséhez a vaspusztai tábor feltárása során tett megfigyelések is nyújtanak szerény adatokat. A bélyeges amphoratöredéket tartalmazó, égés maradványokkal és hamuval kitöltött, nagyobb méretű gödör, amelybe a II. palánktábor pusztulása után a hulladékanyag egy részét töltötték, viszonylag jól keltezhető kerámiaanyag volt. Kiemelhetjük ezek közül a következő leleteket:

1. Drag. 18/31 formájú terra sigillata tányér (*catillus*) töredéke. Oldalfala enyhén ívelt, külső oldalán, a törés felett bevájt horizontális vonal (vö. OSWALD—PRYCE 1920, pl. XLVI. 4 és 8; WALKE 1965, Taf. 36, 13; GABLER—KOCZTUR 1977, Taf. IV. 3). Anyaga: világos angolvörös (Steigerskála 18), felülete fényes, narancsvörös. Lh: 30. szelvény a gödör hamurétege felett, 215 cm Középgalliai áru (vö. CZYSZ 1982, Abb. 10,8) (1. kép 2)
Antoninus kori.
2. Vékony, horpasztott falú pohár (Faltenbecher) töredékei. Pereme tagolt (ún. „Karnisrand”), alatta bevájt, vízszintes vonal. Anyaga: vörös, felületén fémes fényű vörösesbarna bevonat (ún. „Firniss”).² Lh: 30. szelvény gödre, hamus betöltés, 225 cm.
Raetiai importáru?
Hadrianus-Antoninus kori.
3. Vékony, horpasztott falú pohár (Faltenbecher) töredéke, felületén homokbeszórással. Fémes fényű, vörösesbarna (ún. „Firniss”) bevonatú. Lh: 31. szelvény gödre, 200—250 cm. (1. kép 5)
Raetiai importáru?
Keltezés mint előbbinek.
4. Vékony falú tojásdad pohár töredéke rovátkolt díszítéssel (Drexel II csoport). Agyaga vörös, bevonata fekete, fényes. Lh: 31. szelvény, gödör betöltése, 180 cm.
Raetiai importáru?
Keltezés mint előbbiek.
5. Vékony falú tojásdad pohár töredéke; oldalán három sűrű rovátkoláskötegből álló díszítés (WEBER 1982, Taf. 26,38). Agyaga sárga, bevonata sötétszürke, fémes fényű (Drexel III csoport). Lh: 30. szelvény, gödör betöltése, 215 cm (1. kép 3)
Raetiai importáru?
II. század második fele—III. század eleje.³
6. Vékony falú, az előbbihez hasonló pohár töredéke; oldalán sűrű rovátkoláskötegből álló díszítés (WEBER 1982, Taf. 26,52). Lh: mint előbbié. (1. kép 4)
Raetiai importáru, kora mint előbbié.
7. Gömbszelet alakú, enyhén behúzott peremű tál töredéke. A szájrész alatt két körbefutó, bevájt vonal, valamivel alattuk egy harmadik. Lent a rovátkolásköteg részlete. Felületén nincs bevonat, helyenként vörös festés maradványai. Lh: 30. szelvény, gödör betöltése, 215 cm.
Raetiai kerámia helyi (talán savariai) utánpótlás (1. kép 8) (SZŐNYI 1973, 99, Abb. 8,45 és 49).
Kora mint előbbié.
8. Ovális testű, sávós festéssel díszített felületű *olla*. Oldalán vörös alapon rovátkolások (BÓNIS 1970, 71). Lh: 30. szelvény, hamuréteg, 225 cm.
Pannoniai áru, talán brigetioi műhely terméke. (1. kép 6)
II. század második fele.
9. Dörzstál (*mortarium*) széles peremmel, ennek belső oldalán kis karimával. A perem felületén és a kavicsozott rész felett barna festés. Agyaga világos okker. Lh: 31. szelvény gödre, 190—210 cm. (1. kép 7)

A felsorolt leletek közül az 1—6. importáru (középgalliai, raetiai esetleg noricumai), a többi a helyi, pannoniai edényművesség terméke. 1—4. sz. az Antoninusok korára, 5—7 sz. a II. század második felére, ill. a III. század elejére keltezhető. A gödörbe nagy valószínűséggel a markomann háborúk során i. sz. 170-ben vagy 178-ban elpusztult palánktábor anyaga került; az amphorán kívül több kerámia-töredéken is megfigyelhető másodlagos égés nyoma. A gödörben azonban a II. század második felére, ill. a III. század elejére keltezhető leleteket is találtunk, így az sincs kizárva, hogy betöltésébe még Severus kori anyag is került. Az amphora földbekerülése semmi esetre sem keltezhető i. sz. 170-nél korábbra, valamivel későbbi használata azonban elképzelhető. A baeticai olajat tehát valószínűleg 170 táján szállították az LCMY bélyegű amphorában La Catriából a felsőpannoniai limes-táborba. A bélyeg pannoniai párhuzamát Aquincumból ismerjük.

Brigetio (Szöny)

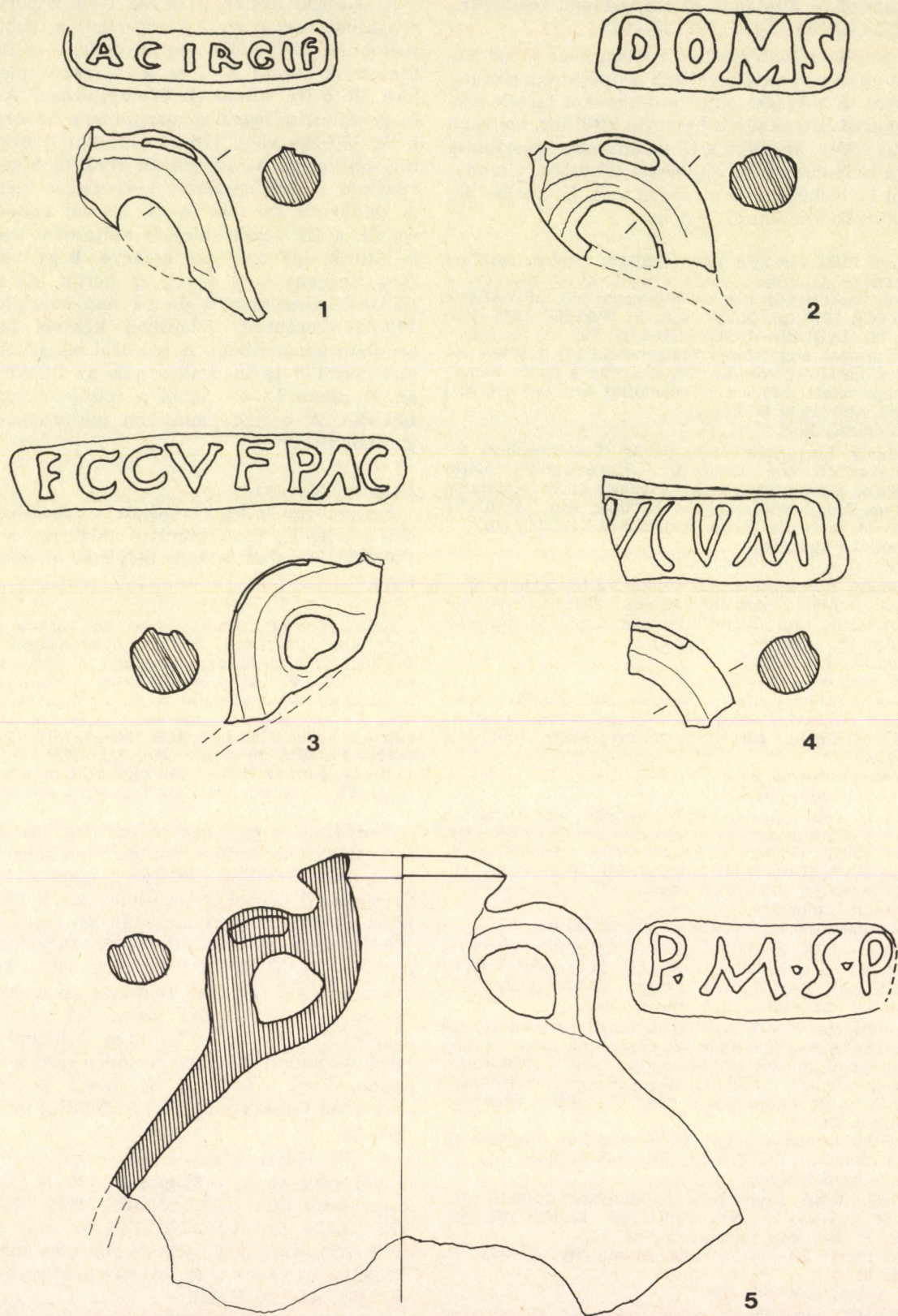
Feltehetően a leg. I. adiutrix táborában került elő a jelenleg Esztergomban található, a CIL III, 12010,35 sz. alatt közölt bélyeges amphorafül (2. kép).

Leírása: ívelt nyakrész; a rövid, vaskos, félkörnyílású, kör átmetszetű, felül ujjnyomkodásokkal tagolt fül középső részén, középvonalban jól olvasható pozitív bélyeg: FCCVFPAC. Vöröses-okker színű, kívül világos okkerszínű bevonat nyomaival. Anyaga erősen szemcsés. Fá: 5,3×4,3 cm; a bélyeg 77×14 mm. Számos variációja közül (CALLENDER 1965, 153, Nr. 851; BELTRÁN—LLORIS 1970, 152, Nr. 222—223, Fig. 51, 124—128) egy, a Monte Testacion előkerült amphora bélyege (CIL XV, 2591) egyezik meg teljesen a miénkkel.

Feloldása és értelmezése jelenleg még bizonytalan. Az első két betű a legtöbb variációban szereplő LFC, ill. LFCRES, LFCRESC alapján L. Fabius Crescens (?) nevenként értelmezhető. A CVF szóval kapcsolatban Dressel két, 149-ből származó tituli picti-n szereplő BARCVFIENSE LVCINI F és BAR/cufiense/ LVCINI OPT/CIL XV, 3977—78/ felirat mintájára a CVF/iense/ feloldást javasolta. A CVF/iense/ egy LFCCVEXF összetétel alapján — az EXF-et EX F/iglins/-re feloldva — figlina nevenként értelmezhető. A PAC szó esetében esetleg egy ismeretlen, Pac... kezdetű helynévre gondolhatunk, amint azt Callander a LFC SENTIC(i) esetében javasolta.

A LFC bélyegeket egyes variációjában a CVC szó is előfordul, amely a F/iglina/ CVCVM / /-mal való kapcsolatra utal (CALLENDER 1965, 117, Nr. 496; BELTRÁN—LLORIS 1970, 137, Nr. 114). Ez bélyegünk szempontjából azért is említésre méltó, mert Brigetioiban ennek a figlinának a bélyege is előkerült (RÖMER 1877, 45).

Az LCF bélyegeket eddig ismert hispaniai lelőhelyei Decuma város körzetében fekszenek, ezen az alapon Callender L. F. Crescens birtokát és műhe-

2. kép Dressel 20 formájú baeticai amphorák Pannoniából. 1. Ismeretlen lelőhely; 2, 4. Aquincum; 3. Brigetio; 5. Azaum

Fig. 3. Baetican amphorae of Dressel 20 type from Pannonia. 1. Provenience unknown; 2, 4. Aquincum; 3. Brigetio; 5. Azaum

lyét feltételelesen erre a környékre lokalizálta. A bélyegek keltezését illetően Callender a 140—198 ? közötti időszakot jelölte meg, míg Rodriguez—Almeida egy LFCCFP bélyeges, Roma—Esquilinus ? lelőhelyű amphorát a III. századi formák között sorolta fel (RODRIGUEZ—ALMEIDA 1977, Fig. 24,1). A Cibaelaiban talált LFCCVCT (valószínűleg LFCCVCF) bélyeg (VIKIC—BELANČIĆ 1970, 172, Fig. 4 b; CAMBI 1976, 121, Fig. 13) L. Iunius Melissuséval együtt került elő, ezért a két bélyeg és amphora Pannoniába kerülése között nem tételezhetünk fel hosszabb időtartamot. Brigetioban a fenti bélyegen kívül egy FSCIM // NIANO és egy F.CVCVM bélyeges amphorafül került elő, mindkettő a Severus korra keltezhető.

Azaum (Almásfűzitő-Foktorok)

Az ala-tábor feltárása során 1972-ben, nem hiteles rétegben amphora felső része került elő.

Leírása: vastag, háromszög perem, belül, a szájnylás alatt hornyolás. Rövid, ívelt nyaka széles gömbhasban folytatódik. A perem alól rövid, kissé felívelő, kerekded, csatornával tagolt fülek indulnak. Az egyik fül hajlatában jól olvasható pozitív bélyeg: P.M.S.P. Világos okker színű, szemcsés anyagú. A töredék magassága 36 cm, peremátm.: 9,3 cm—16,5 cm; fül átm. 4,7×3,9 cm, a bélyeg 52×18 mm méretű (2. kép).

Az amphora formai jellegzetességei: a háromszög perem, rövid, ívelt nyak és a csaknem félkör ívű fül, a II. század második felére—III. század elejére keltezhető amphorák jellemző vonásait mutatják. Peremének egészen pontos analógiáját ismerjük Xantenből (PETRIKOVITS 1960, 503, Fig. 38, 2). A xanteni amphora fültöredékén egy kétsoros bélyeg részlete látható, amelyből a FIG... / M.S.M betűk maradtak meg. A bélyeget H. v. Petrikovits a FIGLIN ACIRGI / M.S.MARVI bélyegre egészítette ki. A xanteni amphora egy II—III. századi anyaggal betöltött kútból származik. Az azaumi amphora P.M.S.P bélyegének egészen pontos megfelelőjét nem ismerjük. Az első három betűvel azonos a Callendernél Nr. 1355, Beltrán—Llorisnál Nr. 375 alatt található PMS, PMZ, PMSA, PMSC, PMSZ és Rouquette Nr. 13 alatt található MPSC bélyeg (ROUQUETTE 1970, 327). Ezeket a II. század közepére keltezett bélyegeket a felsorolt munkák szerzői feltételelesen P. Mussidius Sempronianushoz kapcsolják, akit egy algamitai (Sevilla) bronz pecsétről ismerünk (CIL II, 6259,11); az attribúálás azonban bizonytalan. Ha J. Remesal-Rodriguez nyomán a 2. betű, azaz a nomen gentile rövidítése alapján próbálunk meg párhuzamot keresni (REMESAL-RODRIGUEZ 1982, 40, 62—65), akkor bélyegünk összekapcsolható a 140—180 közti időszakra keltezett MSP vagy FIGMSP bélyegekkal (CALLENDER 1965, 192, Nr. 1180, Fig. 1148—50, 12,2, 5). Az azaumi amphorát a II. század második felére, ill. a század végére keltezhetjük.

Aquincum (Budapest III., Tavasz u.)

1977-ben a II—III. századi legiotábor területén, kaszárnyaépületek feltárása során egy égett felület átvágásából II. századi leletek: nyersszínű korsó, behúzott peremű, narancsszínű márványozást utánzó festett tál és Drag. 32 formájú terra sigillata töredék kíséretében egy bélyeges amphorafül került elő (SZIRMAI K. szíves szóbeli közlése).

Leírása: vaskos, kerekded átmetszetű, felső részén ujjnyomkodásokkal tagolt, lefelé enyhén vékonyodó fül. Ivének közepén retrograd, negatív bélyeg: S A + I S. Halvány, barnásvörös színű, kívül fehéressárga bevonattal; anyagában kvarc és mész (?) szemcsék. A fül átm.: 5,7×4,6 cm, a bélyeg mérete: 41×15 mm (3. kép).

A bélyeg pontos megfelelőjét Rómából (CALLENDER 1965, 240, Nr. 1562) és Arvából ismerjük (PONSICH 1974, 155, 164, pl. LIV, Fig. 61, 65; PONSICH 1982, pl. VII, Nr. 4). A 110—070 közti időszakra keltezett bélyegek egyik variációjának tekinthető (CALLENDER 1965, 240, Nr. 1563; BELTRÁN—LLORIS 1970, 186, Nr. 429; REMESAL-RODRIGUEZ 1982, Nr. 70). Ha esetleg a figlina SALSE(nse)-hez köthetők ezek a típusok, akkor a *conventus Hispaliensis*-hez tartozó Arvából indíthatják útnak a Pannoniába is eljutó olajszállítmányokat a II. század közepén, vagy a második felében.

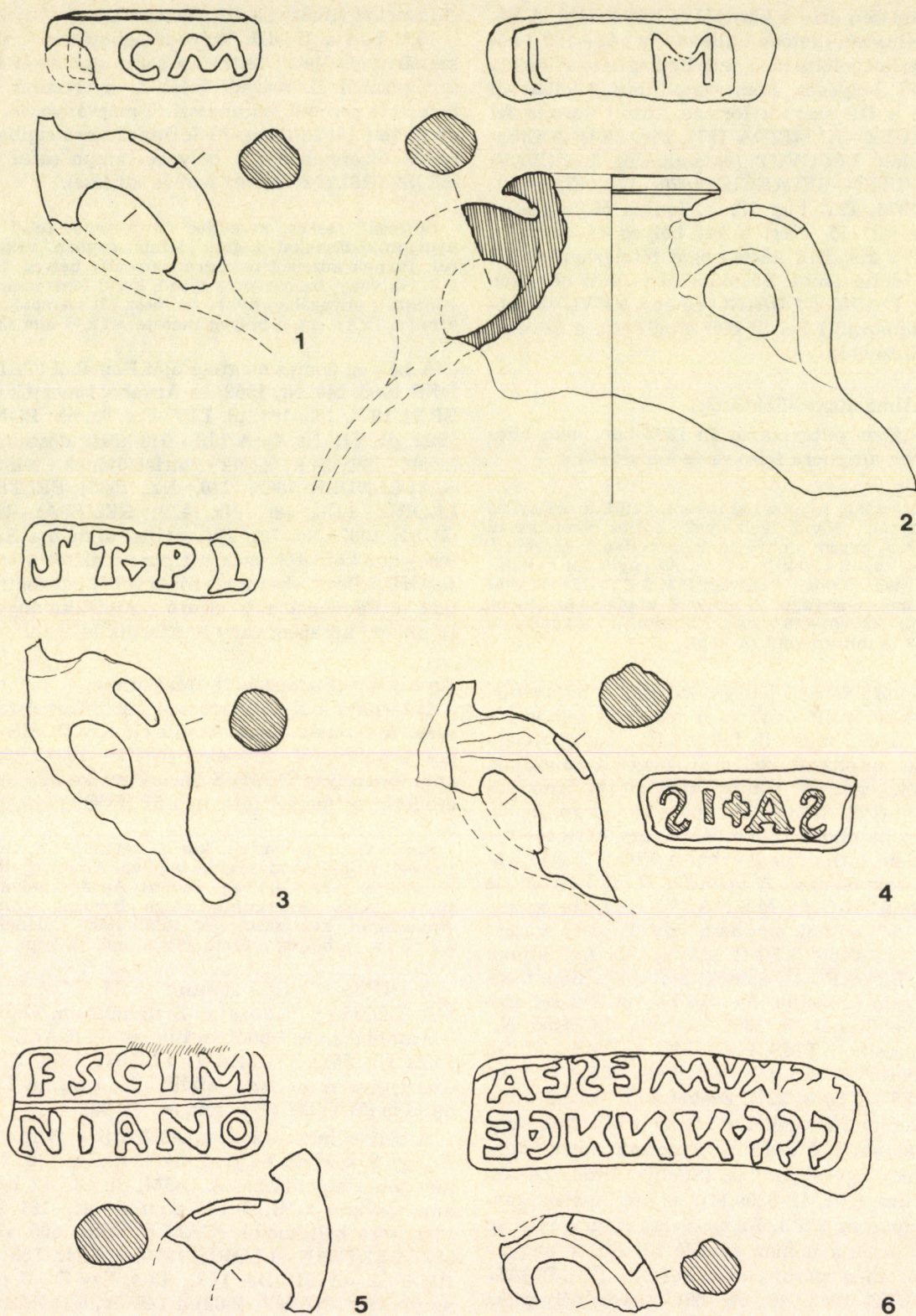
Aquincum (Budapest III., Majláth u.)

1928-ban, a II—III. századi legiotábor északi részén, földmunka során került elő egy DOMS bélyeges amphorafül töredéke (NAGY 1937, 266). Az amphorabélyeg DOMVS formában került közlésre, eredetének megjelölése nélkül (PÓCZY 1959, 126).

Leírása: rövid, vastag, kör átmetszetű fül, felül gerinccel, ujjnyomkodásokkal tagolva. Az ívhajlatban jól olvasható, pozitív bélyeg: DOMS. Agyaga halvány vöröses-világos okkerszínű, sárga bevonat nyomaival. Anyagában kvarcsemmek találhatók. Fülének átm. 5,2×5 cm, a bélyeg mérete 49×16 mm (3. kép).

A DOMS bélyeg, valamint DOM, DOM F, DOMSY, DOMSYS változatai Britanniában, Galliában, Germániában és Itáliában tűnnek fel (CALLENDER 1965, Nr. 552; BELTRÁN—LLORIS 1970, Nr. 139), sőt eljutottak az észak-afrikai Mauretania Tingitana is (MAYET 1978, 369, pl. VI. 23).

A bélyeg feloldásánál a DOM (itii vagy itiani) név és egy S kezdetű helységnév rövidítése, ill. figlina-név jöhet számításba. A DOM, ill. DOMS bélyeges amphorákon talált *tituli picti* a 145—161 közötti időszakra keltezhető (CALLENDER 1965, 122, Nr. 552; BELTRÁN—LLORIS 1970, 139, Nr. 139; RODRIGUEZ—ALMEIDA 1981, 134). Egy DOM pecsétű amphorán (CIL XV, 3863) a 146. év, a DOMS bélyegesek közül az egyikén a Sextus Fadius Secundus név, egy másikon IMP ANTO... és a 145 ? év, a harmadikon a 154., a negyediken a 161. év és Astigi városának említése található (CIL XV, 3872—73, 4147/4306). A DOMS bélyeges amphorákat tehát

3. kép Dressel 20 formájú baeticai amphorák Pannoniából. 1—6. Aquincum
 Fig. 3. Baetican amphorae of Dressel 20 type from Pannonia. 1—6. Aquincum

Astigiből indították útnak. Keltezésüknél a 140—180 közötti időszak jöhet számításba.

Aquincum (Budapest III., Árpád híd budai hídfő)

1942-ben került elő itt egy amphorafül; lelőkörményeit nem ismerjük (PÓCZY 1956, 126). Feltehetően a II—III. századi legiótábor területéről származik.

Leírása: rövid, kör átmetszetű, egyik oldalán mély hornyolással tagolt töredékes fül, hajlatában retrograd kétsoros, pozitív bélyeg: F G R V M E S E A / G G G · N N N C · E. Barnássárga színű, apró szemcsés anyagú. Fülének átm.: 4,1×4,1 cm; a bélyeg mérete: 76×22 mm (3. kép).

A F/iglina/ GRVME[n]SE/ [trium]A[u] // G/ustorum/N/ostorum/ C/oloni/ vagy C/olonorum/ E/ari-ni/ bélyeg aquincumi előfordulása újabb adatot jelent a már ismert, de nem túl nagyszámú császár-bélyeges hispaniai amphorák kérdéséhez. A Severusok reformjával összefüggő, az AVGG NNN alapján 197—211 közé keltezhető bélyeg (REMESAL-RODRIGUEZ 1980, 148, 47. j) egészen pontos analógiáját Rómából, Penaflor (Celti) környékéről, La Mariából és Ostiából ismerjük (CIL XV, 2569).⁴ További azonos, de fordított sorrendű bélyeg került elő Strasbourgban és Rómában (CALLENDER 1965, 467, 1808 c, Fig. 18, 34; MANACORDA 1977, 316; RODRIGUEZ—ALMEIDA 1981, 132—133).

Ez a Severus kori bélyegtípus azonos összetételben más figlina említésével is előfordul. Így az AVGGGNNN/ C OLEARI · F · CEPA (CALLENDER 1965, 77—78, Nr. 160, 97, Nr. 303; BELTRÁN—LLORIS 1970, 130, Nr. 82) vagy az AVGGGNNN/ COLEARI · F · BARBA bélyegeknél (CALLENDER 1965, 77—78, Nr. 160, 80, Nr. 179; BELTRÁN—LLORIS 1970, 123, Nr. 47). A figlina Grumense Copar ( ) és Barba ( ) bélyegeken közös a COL-ni vagy COLonorum EARI(ni) jelzés, amelynek feloldása vitatott. Dressel a római bélyegeknél a COL(oniae) EARI(ni) (CIL XV, 2569—2573) Callender a COL(legii) EARI(ni) feloldást javasolta (CALLENDER 1965, Nr. 160). Rodriguez—Almeida felvetette a COL(atum) COL(autra) feloldás lehetőségét (RODRIGUEZ—ALMEIDA 1981, 130), a fenti olvasatok közül Callender collegii javaslatát elvetette, ugyanúgy mint D. Manacorda (MANACORDA 1977, 331). J. Remesal Rodriguez a bélyeget C(onductor) OLEARI(us)-nak olvasta (REMESAL-RODRIGUEZ 1983, 107).

Az EARI(ni) ugyanúgy, mint a K · V · FIG · CEPA / COL · LEOPAR (CIL XV, 2567 a—b; CALLENDER 1965, Nr. 303), K · V · FIG · BAR / COL SIC ET ASI (CIL XV, 2562; CALLENDER 1965, Nr. 160, 179) és a K · V · FIG · GRVM / COL · SIC ET ASI (CIL XV, 2572; CIL XIII, 4; CALLENDER 1965, Nr. 467) bélyegeken megtalálható COL · SIC ET ASI, ill. COL · LEOPAR / esetében, esetleg egy eddig ismeretlen helynevet takar, de lehet személynév is.

A F. Grumense a császárneves bélyegeken kívül a II. Aurelii Heraclae jelzésben is előfordul, és ugyanezt figyelhetjük meg a F. Cepar / / és F. Barba / / esetében is (CALLENDER 1965, Nr. 160). A figlina Grumense működési helyét nem ismerjük; egyetlen hispaniai lelőhelye önmagában kevés a lokalizálás kérdésének eldöntéséhez.

Aquincum (Budapest III., Polgárvaros)

A polgárvaros déli kapuja mellett került elő egy bélyeges amphorafül töredéke (PÓCZY 1956, 126).

Leírása: kissé kihajló háromszög perem és ívelt nyakrész. A peremhez közel indul a vastag, felül nyomkodásokkal tagolt, nem szabályos kör átmetszetű, rövid ívű fül, amelynek felső részén közel a peremhez kétsoros pozitív bélyeg: F S C I M / N I A N I. Világos barnás-ökker színű, világosabb sárga színű bevonattal. Anyaga szemcsés. Fülének átm.: 5,5×4,7 cm, a bélyeg mérete: 49×22 mm (3. kép).

A bélyegnek két változatát ismerjük: az egysoros F SCIMNIANI és a kétsoros FSCIM / NIANO formát (CALLENDER 1965, 243—244, Nr. 1579, Fig. 16, 38, 41—43; BELTRÁN—LLORIS 1970, 189, Nr. 438, Fig. 57, 246). A F/iglina/ vagy F/undus/ SCIM / NIANO / rum / bélyegei közül kétségtelenül az egysoros változat lehet a korábbi, ezt a feltételezést a Monte Testaccion talált amphorák egyikén lévő titulus pictus is támogatja (CIL XV, 4350). A 161. évi felirat szerint a FIG SCIMNIA Astigi közelében működött, ill. Astigi volt az olajkontroll helye és egyben a szállítás kiindulópontja. A 160 táján már működő figlina a század végén vagy a III. század elején már a kétsoros bélyegtípust használta amphoráin, amint ezt a 190-ben alapított niederbeiberi táborban talált bélyeg tanúsítja (OELMANN 1914, 65—66, Fig. 3).

A kétsoros FSCIM / NIANO bélyeg több ízben azonos amphorán található együtt a L · IVNI · M / ELISSI · P bélyeggel (pl. Grand, Heddernheim). L. Iunius Melissus és a familia számos bélyege (CALLENDER 1965, 158—160, Nr. 879, Fig. 9, 20—23; BELTRÁN—LLORIS 1970, Nr. 65, 200, 230), amelyeket Rómából, Britanniából, Galliából, Germaniából és Pannoniából ismerünk VIKIĆ—BELANČIĆ 1970, 172; CAMBI 1976, 121, Fig. 12; CAMBI 1983, 385—386, Fig. 25) azonos típusú FSCIM / NIANO bélyegével. Ebből, valamint együttes előfordulásukból arra következtethetünk, hogy egyidejűek, azaz Severus koriak (RODRIGUEZ—ALMEIDA 1977, 221—223; RODRIGUEZ—ALMEIDA 1981, 130). Ezeknek az amphoráknak műhelye valószínűleg az Astigi közelében lévő Las Delicias (REMESAL—RODRIGUEZ szíves adata).

Pannoniában az aquincumival azonos bélyeg Brietioban került elő.

Aquincum (Budapest III., Polgárvaros)

1928-ban a Polgárvaros területén több töredékes bélyegű amphorafüllel együtt került elő egy kissé

töredékes, de azonosítható bélyeggel ellátott amphora füle.

Leírása: sima, középen enyhén állel tagolt átmetszetű fül, hosszúkás, ovális fülnyílással. A fül hajlatában pozitív bélyeg: L C M (az L betű hiányos). Okkersárga színű, erősen szemcsés anyagú. Fülének átm.: $4,5 \times 4,4$ cm, a bélyeg mérete: 41×15 mm (3. kép).

A bélyegre vonatkozó ismereteinket az Ács-vaspusztai L C MY bélyegnél írtuk le. Az aquincumi LCM bélyeggel azonos lelőhelyről, hiteles ásatásból származó további bélyegtöredékek közül az egyikről egy kétsoros, Severus kori bélyegtípus ismerhető fel, a másik bizonytalan olvasatú.

Aquincum (Budapest III., Polgárvaros)

1943-ban a Polgárvaros déli részén került elő egy amphora fülének töredéke.

Leírása: rövid, enyhén nyújtott, kör átmetszetű, felül ujnyomkodásokkal tagolt fül, a nyak és has falával. A fül hajlatában, de nem középvonalban, hanem oldalt benyomva pozitív bélyeg: S T·P L. Vörös színű, fehér-sárga bevonattal, közepesen szemcsés agyagú. Fülének átm.: $4,6 \times 4,4$ cm; a bélyeg mérete: 46×14 mm (3. kép).

Teljesen azonos bélyeget nem ismerünk, de elrendezése és az első három betű révén az Arváról, Romából és Zugmantelről ismert ST·P, ST·PE és ST·PR bélyegekhez köthető (CALLENDER 1965, 254, Nr. 1673, Fig. 17, 30; BELTRÁN—LLORIS 1970, 192, Nr. 458). A bélyeg típusához hasonló egy Mauritanából közölt ST. . kezdetű pecsét (MAYET 1978, 379, pl. X. 102). Ugyanezek a betűk feltűnnek egy Arva környéki birtokos Q. Fulvius Rusticus bélyegén, a II. század második felében Q·F·R ST SIP formában. Ugyanígy előfordul az STA, STLAC, IRIM. MARC/ / STLAC és C·ST LACC bélyegeken (CALLENDER 1965, 116, Nr. 486, Fig. 17, 29; BELTRÁN—LLORIS 1970, 137, Nr. 121). A PL egy La Catria-i PLAC (REMESAL—RODRIGUEZ 1982, Nr. 2), a P·L·S (CALLENDER 1965, 207, Nr. 1343), továbbá a C·TYC/ / P·L·R (CALLENDER 1965, 117, Nr. 494) bélyegekből ismert. A bélyegek hispaniai előfordulása valószínűsíti, hogy egy Arva körzetében fekvő birtokról származnak ezek az amphorák. Keltezésüknél a II. század második fele, ill. a III. század eleje jöhet számításba.

Az aquincumi ST·PL bélyeges amphora az Antoninus korban kerülhetett Pannoniába.

Aquincum (Budapest III., Hajógyár)

Az óbudai Hajógyár területén fekvő helytartói palotából származik egy gömbamphora töredékes felső része.

Leírása: enyhén ívelt, szegletes szélű perem, a szájnnyílásban hornyolásokkal, a perem alján bordával. Rövid, kerekded átmenetű fülén felül enyhe él. Széles gömbhasából csak kis rész maradt meg. Egyik fülén a hajlatban, rosszul olvasható pozitív bélyeg, melynek betűi közül az utolsó biztosan M, az első L vagy D. A

két betű közötti harmadik vagy harmadik-negyedik betű kivehetetlen.

Ha az első betű L, akkor a bélyeget L C M-nek, ha D akkor esetleg D O M-nak oldhatjuk fel. Mindkettő ismert Aquincumból.

Az amphora okkersárga színű, szemcsés anyagú, egyetlen felületű. Megmaradt részének mag: 24,2 cm, szájm-átm.: 8,8—17,6 cm, fülének átm.: $5,6 \times 4,3$ cm. A bélyeg mérete: 56×16 mm.

A bélyeg feltételezett olvasatai, valamint az amphora formája alapján a szállítóedényt a II. század második felére keltezhetjük.

Aquincum (Budapest III., Óbuda)

A Budapesti Történeti Múzeum régi gyűjteményi anyagában található egy amphora fültöredék, amelynek lelőköri körülményeiről semmi közelebbit nem tudunk.

Leírása: kör keresztmetszetű, élgerinces vaskos fül könyökrészének töredéke. Fent pozitív bélyeg: . . V C V M. Okkersárga színű, szemcsés anyagú. A fül átm.: $4,7 \times 4,6$ cm, a bélyegtöredék mérete: 47×18 mm (2. kép).

A bélyeg teljes bizonyossággal a [F·C]VCVM/ / bélyegre egészíthető ki. A F/iglina/ CVCVM / / több előfordulása a Monte Testaccioról, továbbá Britanniából, Galliából és Hispaniából ismert (CALLENDER 1965, 117, Nr. 496; BELTRÁN—LLORIS 1970, 137, Nr. 124—125; PONSICH 1982, pl. XI. Nr. 11—13 és pl. XXI. Nr. 2). Callender a Dressel által javasolt Severus korra keltezte a bélyeget; ennek ellentmondó adatot jelenleg nem ismerünk.

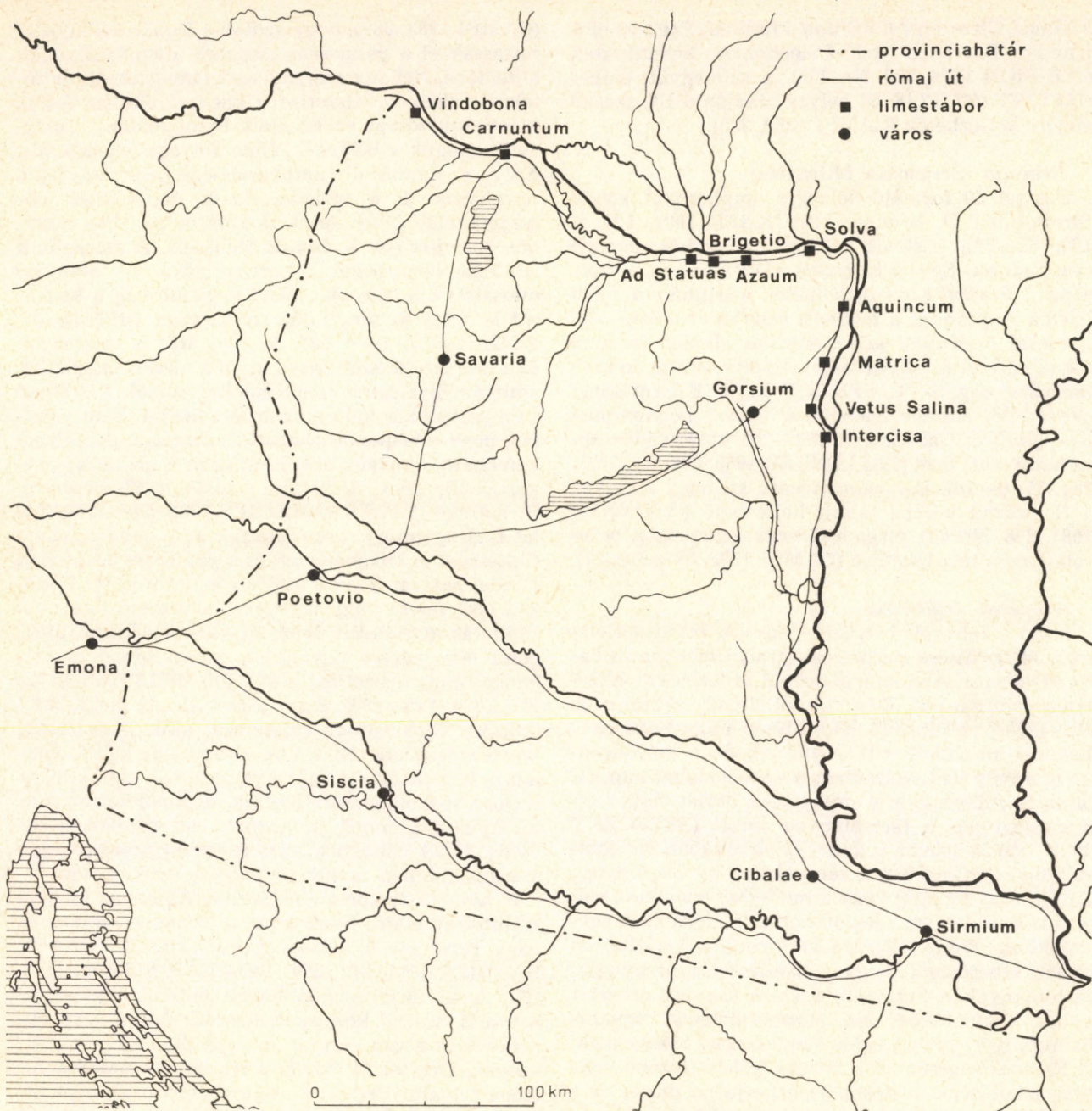
Ugyanez a bélyeg Aquincumon kívül Brigetioból ismert (RÓMER 1877, 46).

Ismeretlen pannoniai lelőhely

A Magyar Nemzeti Múzeum római kori gyűjteményében található bélyeges amphorafül leírása: kissé nyújtott formájú, kör keresztmetszetű, élgerinces, ujnyomkodásokkal tagolt felső részén pozitív bélyeg: A C I R G I. Barnászvörös színű, világosabb bevonattal. Anyaga szemcsés. Fülének átm.: $4,6 \times 4,6$ cm, a bélyeg mérete: 53×13 mm (2. kép).

Az ACIRGI/ense/ [ex] F/iglinis/ bélyeg (CALLENDER 1965, 60, Nr. 18, Fig. 3, 3—12; BELTRÁN—LLORIS 1970, 116, Nr. 8) kétféle változatban fordul elő: az egysoros ACIRG, ACIRGI, ACIRGIF és a kétsoros M·S·M/ / ACIRGI, FIGLIN ACIRGI/ / M·S·MAVRI vagy MAVRIAN formában. A bélyeg Hispanián kívül Britannia, Italia, Gallia, Germania, Raetia és Mauretania Tingitana (MAYET 1978, pl. V. 1—5) területéről ismert. Beltrán Lloris Sevilla környékére lokalizálta műhelyüket (BELTRÁN LLORIS 1970, 117), ezzel szemben J. Remesal Rodriguez La Catria-t tartja készítésük helyének (REMESAL—RODRIGUEZ 1982).

A figlina működési idejét Callender 90—140 közötti időszakra keltezte, és ezt fogadta el Beltrán-Lloris is. A bélyeg kétsoros formája biztosan Severus korinak tartható (RODRIGUEZ—ALMEIDA 1977, 197, 224), ebből következik, hogy az egysoros ACIRGI F bélyeg sem lehet ennnyivel korábbi. J. Remesal

4. kép A baeticai olajszállító amphorák elterjedése Pannoniában
 Fig. 4. The distribution of Baetican amphorae in Pannonia

Rodriguez szerint az ACIRG/iense/ bélyeg III. század eleji (REMESAL-RODRIGUEZ 1982, Nr. 16). Keltezését támogatja egy ACIRGI bélyeges amphoratöredék, amely a II. század közepén épített őrhíri tábort egyik árkából került elő III. század első feléből származó anyaggal együtt (SCHÖNBERGER 1972, 277, Abb. 18).

Cibalae (Vinkovci)

Az itt talált LIVNIM// ELIS·SI bélyeges amphorát már a fentiekben említettük. A bélyegen kívül az amphora formája is jellegzetesen III. századi (RODRIGUEZ—ALMEIDA 1977, 235). Vele együtt került elő egy LFCCVCF bélyeges darab (CAMBI 1983, 386), amelynek valószínű feloldása L/ucius/

F/abius/ C/rescens/ CVC/um/ F/iglina/. Ezek az amphorák Barranco del Picochoban készülhettek (PONSICH 1979, 228, Nr. 235); a vele együtt előkevert LIVNIM/ /ELIS·SI bélyeg alapján a III. század elejére keltezhető (CAMBI 1983, 386).

Sirmium (Srijemska Mitrovica)

Dressel 20 formájú bélyeges amphorákat közül Sirmiumból O. Brukner (BRUKNER 1981, 124, t. 162, 62—64), ezeknek lelőkörményeiről semmit sem tudunk. Egy SFE jelzésű szállítóedényt a szerzőnő a S/axo/FE/rr/ officinához attribuíált a spliti leletek alapján; ez a feloldási kísérlet azonban — J. Remesal Rodriguez szíves közlése alapján — nem fogadható el. A bélyeg véleményünk szerint inkább tartozhat egy, S·FE, SFE, S·F·E, SF·E formákban előforduló, számos lelőhelyről ismert bélyegtípushoz, amelyet Callender a 120—160 közötti időszakra határozott meg (CALLENDER 1965, 248, Nr. 1617, Fig. 17, 9—10). Bár nem zárható ki, hogy a bélyeg a II. század közepe tájára keltezhető (BRUKNER 1981, 248, Nr. 64), maga a töredék kronológiai besorolást nem tesz lehetővé (CAMBI 1983, 387, Fig. 27).

A leletek értékelése

Mind a felsorolt bélyeges darabok, mind a Kelemen M. gyűjtése során regisztrált többi amphorátöredék pannoniai elterjedéséből érdekes következtetésre juthatunk. Elég egy pillantást vetnünk az elterjedési térképre (4. kép) ahhoz, hogy láthassuk: baeticai amphorák ritkán tűnnek fel a borostyánúton, amely az I. században a kereskedelmi kapcsolatok fő útőere volt, s amelyen az istriai olaj, vagy a venetoi bor a tartományba jutott (BEZECZKY 1982—83). A leletek a dunai határzónában koncentrálnak: magukban a táborokban (pl. Aquincum, Ad Statuas Azaum) vagy a mellettük kialakult polgári településeken, a legiotáborok melletti municipiumokban. Ennek ellenére valószínűleg kizárhatjuk annak lehetőségét, hogy a baeticai olaj a nyugati tartományokon keresztül, a Duna mentén érkezett volna Pannoniába; az amphoraleletek ugyanis Straubingtól keletre egész Vindobonáig hiányoznak. A Fekete-tengeren át, a Dunán felfelé történő szállítás lehetőségét biztosan kizárhatjuk a daciai és a moesiai amphoraleletek alapján;⁵ a hispaniai szállítóedények ezekben a tartományokban hiányoznak; maga a hajózás is — különösen a djerdapi szakaszon — komoly akadályba ütközhetett (SWOBODA 1939, 99; PETROVIĆ 1972, 39—40; MÓCSY 1974, 45). Így csak arra gondolhatunk, hogy a baeticai szállítmányok tengeren érkezhettek az Adria keleti partjának kikötőibe (akár Aquileiába) (CAMBI 1976, 121; TASSAUX 1982, 266), majd onnan szárazföldi úton juthattak a Száva völgyébe. Innen — sajnos az összekötő láncszem ismét hiányzik, mivel e terület régészetileg kevésbé kutatott, legfeljebb a leletek kisebb sirmiumi-cibalaei koncentrációja alapján feltételezhetjük, hogy a Száva elérése után az olajat ismét folyón szállíthatták le annak torkolatáig

(CAMBI 1983, 387), hogy azután a Dunán felhajózva juttassák el a pannoniai csapatok állomáshelyének körzetébe. Néhány szerény adat támogathatja feltételezésünket — miszerint a baeticai olaj az Adria keleti kikötőiből érkezhetett Pannoniába — mégpedig maguk a bélyegek. Nem lényegtelen ugyanis, hogy a dalmáciai amphoraleletekben nagyjából ugyanazoknak a vállalkozóknak, figlináknak bélyegeit találhatjuk, mint akiknek áruját Pannoniából ismerjük (pl. L. Iunius Melissus). A szárazföldi szállítás lényegesen megdrágíthatta az amúgyis messziről hozott olajat, mert nagyobb volt a kockázat is, hogy az amphorák összetörnek (REMESAL-RODRIGUEZ 1983, 98). Az olaj árát a távolságon és a szárazföldi szállításán kívül a vám is emelhetette, amit az illyricumi vámkerületbe, annak kikötőibe való belépéskor kellett az áruért fizetni. Nem véletlen, hogy a hispaniai Dressel 20 formájú, gömbhasú amphorák, amelyek még Raetiában is aránylag gyakoriak (Bregenz, Aislingen, Augsburg, Weißenburg, Straubing) (BELTRÁN-LLORES 1983, 542—545) Kelet felé ugyanúgy nem jutottak át a *quadragesima Galliarum et Hispaniarum* és a *publicum portorium Illyrici* határát jelentő Inn folyón, mint pl. az I. század első felére vagy közepére keltezhető délgalliai sigillaták (GABLER 1982, 51—52). Ezeknek illyricumi elterjedését ugyanaz a vámsorompó akadályozta, mint a baeticai olajét (vö. BELTRÁN-LLORES 1970, 198—199). Ezt a vámot akarta megtakarítani pl. több rajnai vállalkozó, akik a noricum Westerndorfbán, tehát már a vámhatár keleti oldalán nyitottak fazekasműhelyt, ahonnan sigillatáikat a Duna torkolatáig szállították, ugyanakkor az Inn-től nyugatra ennek az árunak előfordulása minimális. Hogy a baeticai olaj mégis átjuthatott ezen a vámsorompón annak különleges oka lehetett.

A nyugati tartományokba már Augustus korától szállítottak olajat Baeticából; a hispaniai amphorák nagy része ott I. századi (CALLENDER 1965, 49; PAUNIER 1981, 237, 294; BELTRÁN-LLORES 1980, 189). A dalmáciai és a pannoniai darabok ezzel szemben a II. század közepére, második felére vagy éppen a III. század elejére keltezhetőek. A későbbi típusok a Dressel 20 formát a III. század második felében felváltó Dressel 23 típusú amphorák nem találhatók meg Pannoniában. A hispaniai olaj késői megjelenése részint azzal magyarázható, hogy az I. században a dunai tartományokat (Noricum, Pannonia) Istria látta el ezzel az árucikkkel (TCHERNIA 1964, 429, BLÁZQUEZ 1980, 23; BALDACCII 1969, 14—15), így a baeticai áru nem tudott behatolni az észak-itáliai—kelet-alpesi—dunavölgyi területekre. A II. század elején az istriai olajtermelés erősen visszaesett, exportja is jelentősen csökkent és semmi nyoma annak, hogy a félszigetről Hadrianus után egyáltalán szállítottak a korábbi piacterületekre (BALDACCII 1972 a, 115; BALDACCII 1972 b, 23). A hamarosan Aquileiában és Pola környékén, ill. Dalmáciában megjelenő hispaniai amphorák pedig egyenesen azt árulják el, hogy az Adria keleti part-

vidéken az olajtermelés még a helyi igényt sem tudta kielégíteni; a hiányt a baeticai szállítmányokkal kellett pótolni (CAMBI 1976; 121; TASSAUX 1982, 266).

Az istriai—dalmáciai olajtermelés visszaesése, a versenyből való kiesése azonban csak részben indokolja a hispaniai áru behozatalát. Nem szabad elfelejtenünk — bármennyire csekély is a rendelkezésre álló anyag —, hogy a baeticai amphorák nem közvetlenül az istriai szállítmányok elmaradásának időpontjában jelentek meg Pannoniában, hanem valamivel később, az Antoninusok és a Severusok korában.

Azt hihetnénk, hogy ekkor talán maga az olaj lehetett annyira olcsó, hogy még ilyen távolságra történő exportálása is haszonnal járt. Ez azonban nem így van. Kétségtelen, hogy a dalmáciai—pannoniai szállítások időpontjában az Antoninusok és a Severusok korában Hispania még jelentős mennyiségben szállított olajat Romába és Nyugat-Európába, de termelése az i. sz. 140—160 közötti maximumhoz képest 160 és 200 között már jelentősen visszaesett (BLÁZQUEZ 1980, 40). Némi módosítással ugyanezt állapíthatjuk meg a szállításokról jó keresztmetszetet nyújtó hajótörés-leletek alapján is; ezekben ugyanis a II. század második felében még az olajszállító edények arányának némileg emelkedő tendenciája mutatható ki; a III. század első felében azonban rohamosan csökkent az olaj és egyáltalán a hispaniai kiviteli cikkek részesedése (GUASCH 1980, 236). Pannoniába eszerint a kezdődő regresszió időszakában érkezett a baeticai olaj; a dunai export tehát nem valamiféle helyi, hispaniai konjunktúrából, mondhatnánk túltermelésből fakad.

Vizsgálódásunkat akármilyen irányba folytatjuk, mindegyik azzal az eredménnyel záródik, hogy a baeticai olivicultura pannoniai exportja aligha írható pusztán a magánvállalkozáson alapuló, spontán „szabad” kereskedelmi kapcsolatok számlájára (REMSAL-RODRIGUEZ 1982, 105). Nehéz elképzelni, hogy bármelyik olearius komoly haszon reményében indíthatta volna útnak Hispania kikötőjéből Pannoniába a Guadalquivir völgyének olajszállítmányait, vagy remélhetett volna olyan nyereséget, amely a termelési, a távolság miatt jelentős szállítási költségek és a magas illyricumi vám (12,5%) ellenére megérte volna fáradozásait.

Kérdésünkre — az adatok hézagossága ellenére is — csak maguktól az amphoraleletektől várhatunk választ. Minthogy ezek túlnyomó többsége a limes mentén található, joggal tételezhetjük fel, hogy jó részt a hadseregnek szőlől szállítmányokról van szó, amelyek — mint ismeretes — vámentesek voltak (PAULUS, DIG. XXXIX. 4, 9), így az egyik akadály, az árumegállító, vagy szűrő vámsorompó máris megnyílhatott a hispaniai mezőgazdaság termékei előtt. A kétségkívül drága baeticai olajat tehát a hadsereg és a vele szorosan összefonódó társadalmi rétegek igényeinek kielégítésére hozhatták Pannoniába. Az amphoraleletek időrendje adhatja továbbá a kér-

dés másik részének megoldását. A bélyegek tanúsága szerint a baeticai szállítmányok szinte kizárólag az Antoninusok, ill. a Severusok korában érkeztek a pannoniai határvidékre, ahol ebben az időszakban óriási fellendülés, gazdasági konjunktúra, a provincia történetében a legnagyobb mérvű gazdasági felvirágzás jelei mutatkoztak. Ennek szimp-tómáit az epigráfiai anyag, a tartományban folyó építkezések és a régészeti leletek, voltaképpen minden forrásanyag jól mutatja (MÓCSY 1974, 218, 232, 236—237; MÓCSY 1977, 571—579). Ennek a konjunktúrának elsőszámú haszonélvezője a limes mentén állomásozó katonaság és a vele szoros kapcsolatban álló határmenti lakosság. A konjunktúra — mint ahogy ezt Mócsy A. kimutatta — nem a helyi gazdaság fellendülésén alapult, hanem a Severusok kivételes pannoniai politikájának, kedvezményeinek köszönhető (MÓCSY 1979, 12—14), amelyekkel az uralmuk támaszának számító, az őket hatalomra juttató dunai hadsereget elhalmozták. Nem csoda tehát, hogy gondot fordítottak arra, hogy ezt a réteget mindenképpen ellássák olyan alapvető élelmi cikkekkel, mint amilyen az olaj volt.

A Severusok korában döntő változás történt magában Baeticában is az olaj exportjának rendszerében (RODRIGUEZ—ALMEIDA 1980, 287). A *titulus pictus* B helyén, ahol korábban magánkereskedők (*Mercatores*) nevei álltak, ezután a császár és fiainak nevét találjuk, amit a kutatók egy része azzal magyarázott, hogy a „*vectura*” é *fatta in proprio da Severo*”, azaz a kormányzat az ebből eredő haszonra tette rá kezét (RODRIGUEZ—ALMEIDA 1979, 899). Bár a változásokhoz tartozik az is, hogy ezen a területen birtokokat konfiskáltak (REMESAL-RODRIGUEZ 1982, 33), amelyek ezután mint *res privata procurator* irányítása alá kerültek (REMESAL-RODRIGUEZ 1980, 151; REMESAL-RODRIGUEZ 1983, 107), mégis arról szó, hogy a Severusok magát az olajtermelést vonták volna ellenőrzésük alá, hanem inkább a szállítást és az abból eredő jövedelmet (REMESAL-RODRIGUEZ 1983, 107). A szállítmányok ellenőrzését — a korábbi gyakorlattól eltérően — császári alkalmazottak; az *arcarii* (BLÁZQUEZ 1980, 32) végezték. A Severusok baeticai reformjának lényege tehát abban foglalható össze, hogy az állam minden eddiginél nagyobb mértékben avatkozott be az olaj exportjába, elosztásába és azt közvetlen ellenőrzése alá vonta (REMESAL-RODRIGUEZ 1979, 388; REMESAL-RODRIGUEZ 1982, 106).

Úgy érezzük, hogy a Severusok egyik fontos gazdaságpolitikai törekvésének két — egymással szorosan összefüggő — oldalát tárja elénk ezeknek az intézkedéseknek egybeesése; egyfelől a fontos hispaniai olajexport közvetlen állami ellenőrzésbe vétele, az elosztásba való beavatkozás, a szállításból eredő haszon kisajátítása, másfelől a dunai hadseregnek nyújtott kedvezmények, egy sohasem tapasztalt konjunktúra mesterséges kialakítása e provinciák határövezetében.

A baeticai olajszállítványok Pannoniába irányítása csak egyik példája annak, hogy a Severus dinasztia hogyan használta fel a *birodalom* gazdasági erőforrásait *Pannonia és a dunai tartományok* felvirágoztatására. Feltehető éppen ezért, hogy a szabad, magánvállalkozáson alapuló kereskedelem mellett létezhetett egy olyan rendszer, amely egy — a gazdasági élet másik területéről elvont — állami támogatással azoknak a rétegeknek ellátását biztosí-

totta, amelyek a rezsím legfontosabb támaszának számítottak.

Feltételezésünk szerint a hispaniai amphorák enyire távoli feltűnése, a baeticai olaj rövidéletű pannoniai szállítása az elosztásba történő fokozott állami beavatkozásnak köszönhető. Szabad, spontán kereskedelem révén ez a drága áru valószínűleg nem jutott volna el ebbe a távoli tartományba.

TÁBLÁZATOS ÁTTEKINTÉS

	Ad Statuas	Brigetio	Azaum	Aquincum	Cibalae	Sirmium	Ismeretlen pannoniai lh.	Az amphora készítési helye
1. SA+IS olv. S( )A( )+IS( ) vagy S( )A( )+I( )S( )				×				Arva
2. ACIRGIF olv. ACIRGI F( )							×	La Catria
3. L C M olv. L( )C( )M( )				×				La Catria
3a. L C MY olv. L( )C( )MY( )	×							
4. S F E olv. S( )F( )E( )						×		
5. L F C C V C F olv. L( )F( )C( ) CVC( )F( )				×	×			Barranco del Picocho
6. FCVCVM olv. F( )CVCVM				×				Barranco del Picocho
7. FCCVPAC F( )C( )CVF( )PAC( )		×						
8. FGRVMESEA/GGGNNNCE olv. F( )GRVMESE/ AVGGGNNN C( )E( )				×				
9. LIVNIM/ELISSI olv. L( )IVNI MELISSI					×			Las Delicias
10. P M S P olv. P( )M( )S( )P( )			×					
11. DOMS olv. D( )O( )M( )S( )				×				
12. FSCIM/NIANO olv. F SCIMN/NIANO				×				Las Delicias
13. S T P L olv. S( )T( )PL( ) vagy S( )T( )P( )L( )				×				Arva környéke
14. L...M				×				

Jegyzetek

1. Az ismertetett anyagon kívül a térképen szereplő többi magyarországi lelőhely anyag: *Savaria* (Szombathely. Ltsz.: 60.1.59) *Solva* (Esztergom, Vármúzeum, ltsz.: 75.76.18.) *Aquincum* (Budapest. Történeti Múzeum, ltsz.: 48.154; 56.41.19.; 56.41.35.; 56.44.4.; 62.13.813.; 66.8.313.; 66.8.401.; 66.9.70.; 66.11.6.; 69.1.827.; 70.1.151.); Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 118.886.25.) *Vetus Salina* (Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 2.1951.134.) *Matrica* (Székesfehérvár, ltsz.: 11 664) *Intercisa* (Dunaújváros, leltározatlan, a *Cast-rum* ásatási anyagában) *Gorsium* (Tác, leltározatlan, a *Palatium* ásatási anyagában).
*Carnuntum*hoz: G. Reinfuß, Die Keramik der Jahre 1953/54, Carnuntum Jahrbuch 6(1960)87 — szerint meglehetősen bizonytalan a típushoz tartozás.
Emonához: L. Plesnicar-Gec, Severno emonsko grolisee (The Northern Necropolis of Emona), Katalogi in monografije 8. Ljubljana, 1972, I. CXII, 3 = 969. sír.
Poetoviohoz: M. Abramic, Poetovio, Führer durch die Denkmäler der römischen Stadt, Wien, 1925, 110; Calendar 1965, 106, Nr. 392, 228, Nr. 1473.; I. Mikl Curk, Poetovio I. Ljubljana, 1976, K. 3531—3532, T. VII, 49—50.
2. Az importált típusokhoz ld. *Bónis É.*; A császárkori edényművesség termékei Pannoniában I. DissPann ser. II. 20, Bp. 1942, XVII. t. 19; *L. Barkóczi—É. Bónis*; Das frühromische Lager und die Wohnsiedlung von Adony (Vetus Salina). ActaArchHung 4 (1954) 167. A típushoz ld. *E. Gose*; Gefäßtypen der römischen Keramik in Rheinland. Beiheft d. Bonner Jb 1950, 192; *J. P. Gillam*; Types of Roman Coarse Pottery in Northern Britain. Arch. Aeliana 1957, 2nd ed. 1968, 49; *Gabler D.—Lőrincz B.*; A dunai limes I—II. századi történetének néhány kérdése. ArchÉrt 104 (1977) 160.
3. *WEBER* 1982, 186; e típusok nagy része 209 utánra keltezhető. A Drexel III csoportba sorolható raetiai kerámiát gyártotta egy westerdorfi műhely is a II. század utolsó negyedében, ill. a III. század elején — ld. *H. J. Kellner*; Beobachtungen in Westerdorf—St. Peter 1976. Jahresber. d. Bayerischen Bodendenkmalpflege 21 (1980) 179.
4. Az AVGGGNNN bélyegek 197—211 közti időszakra történő keltezéséhez ld. *REMSAL—RODRIGUEZ* 1980, 47. j.
5. *Vö. Gh. Stefan*; Le chantier de Garvan-Dinogetia. SCIV IV. 1—2 (1953) 264—265; *D. Tudor*; L'importation de vin et d'huile dans la province de Dacie (IIe—IIIe siècles de n.e.) Apulum 7 (1968) 391—; *V. Kropotkin*; Rimskie importny izdelija v vostočni Evrope (II. v.d.n.e VI n.e) Moscova 1970; *A. Radulescu*; Amfore cu inscripții de la edificiul roman cu mozaic din Tomis. Pontica 6 (1973) 193; *A. Radulescu*; Amfore romane si romano-bizantine din Scythia minor. Pontica 9 (1976) 99—; *C. Scorpan*; Origines et lignes évolutives de la céramique romano-byzantine (IVe—VIIe siècles) de l'échape méditerranéenne en Pontique. Pontica 9 (1976) 155—; *C. Scorpan*; Contribution à la connaissance de certains types céramiques romano-byzantines (IVe—VIIe siècles) dans l'espace istropontique. Dacia 21 (1977) 269—270; *Gh. Popilian*; Ceramica romana din Oltenia. Craiova 1976, 44.

IRODALOM

- BALDACCI 1969 J. BALDACCI, *Alcuni aspetti dei commerci nei territori cisalpini. Centro Studi e Documentazione sull'Italia Romana*, Atti 1. Milano—Varese, 1967—1968 [1969], 7—50.
- BALDACCI 1972a J. BALDACCI, *Le principali correnti del commercio di anfore romane nella Cisalpina. Importazioni ed esportazioni alimentari nella pianura padana centrale dal III sec. a.C. al II.d.C.* Atti del convegno internazionale sui problemi della ceramica romana della valle Padana e dell'Alto Adriatico. Ravenna 10—12 maggio 1969. Bologna 1972, 103—131.
- BALDACCI 1972b J. BALDACCI, *Importazioni cisalpine e produzione apula. Recherches sur les amphores romaines.* Coll. de l'École française de Rome 10, 1972, 7—28.
- BELTRÁN-LLORIS 1970 M. BELTRÁN-LLORIS, *Las anforas romanas en España.* Monografias arqueológicas VIII. Zaragoza 1970.
- BELTRÁN-LLORIS 1980 M. BELTRÁN-LLORIS, *El comercio del aceite en el valle del Ebro a finales de la República y comienzos del Imperio romano. Produccion y comercio del aceite en la antigüedad.* Primer congreso internacional. Ed. Univ. Complutense de Madrid. Madrid 1980, 187—224.
- BELTRÁN-LLORIS 1983 M. BELTRÁN-LLORIS, *El aceite en Hispania a través de las ánforas: la concurrencia del aceite italico y africano. Produccion y comercio del aceite en la antigüedad. Segundo congreso internacional.* Ed. Univ. Complutense de Madrid. Madrid 1983, 515—549.

- BEZECZKY 1982—83 T. BEZECZKY, *Roman Amphorae from Zalalövő*. MittArchInst 12—13 (1982—1983) 153—166.
- BLÁZQUEZ 1980 J. M. BLÁZQUEZ, *La exportación del aceite hispano en el Imperio romano. Estado de la cuestión. El comercio. Producción y comercio del aceite en la antigüedad. Primer congreso internacional*. Ed. Univ. Complutense de Madrid. Madrid 1980, 19—46.
- BÓNIS 1970 É. B. BÓNIS, *Die streifenverzierte Keramik aus Brigeto*. Folarch 21 (1970) 71—90.
- BRUKNER 1981 O. BRUKNER, *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije (Roman Ceramic Ware in the Yugoslav part of the province of Lower Pannonia)*. Diss. et monogr. 24. Beograd 1981.
- CALLENDER 1965 M. H. CALLENDER *Roman Amphorae (with Index of Stamps)*. London 1965.
- CAMBI 1976 N. CAMBI, *Spanish amphorae found near Split*. AV 26 (1975) [1976] 115—124.
- CAMBI 1983 N. CAMBI, *Le anfore Dressel 20 nella Jugoslavia. Producción y comercio del aceite en la antigüedad*. Segundo congreso internacional. Ed. Univ. Complutense de Madrid. Madrid 1983, 363—389.
- CZYSZ 1982 W. CZYSZ, *Der Sigillata-Geschirrfund von Cambodunum-Kempen. Ein Beitrag zur Technologie und Handelskunde mittelkaiserzeitlicher Keramik*. BRGK 63 (1982) 282—348.
- GABLER 1973 D. GABLER, *Ács-Vaspuszta. Grabungsber.* MittArchInst 4 (1973) 182—185.
- GABLER 1977 D. GABLER, *Untersuchungen am oberpannonischen Donaulimes. Studien zu den Militärgrenzen Roms II. Vorträge des 10. Internationalen Limeskongresses in der Germania inferior*. Köln—Bonn 1977, 297—312.
- GABLER 1982 D. GABLER, *Die südgallischen Sigillaten in Pannonien. Einige Besonderheiten ihrer Verbreitung*. Acta RCRF 21—22 (1982) 49—62.
- GABLER—KOCZTUR 1976 D. GABLER—É. KOCZTUR, *Terra sigillata Depotfund aus Gorsium*. Alba Regia 15 (1976) 65—88.
- GRÜNEWALD 1983 M. GRÜNEWALD, *Die Funde aus dem Schutthügel des Legionslagers von Carnuntum (Die Baugrube Pingitzer)*. RLiÖ 32. Wien 1983.
- GUASCH 1980 R. PASCUAL GUASCH, *La evolución de las exportaciones béticas durante el Imperio. Producción y comercio del aceite en la antigüedad*. Primer congreso internacional. Ed. Univ. Complutense de Madrid. Madrid 1980, 233—242.
- KELEMEN M. KELEMEN, *Római amphorák Pannoniában*. Kézirat.
- LYDING WILL 1983 E. LYDING WILL, *Exploration of olive oil from Baetica to the Eastern Mediterranean. Producción y comercio del aceite en la antigüedad*. Segundo congreso internacional. Ed. Univ. Complutense de Madrid. Madrid 1983, 391—440.
- MANACORDA 1977 D. MANACORDA, *Il Kalendarium Vegetianum e le anfore della Betica*. MEFRA 89 (1977) 313—332.
- MAYET 1978 F. MAYET, *Marques d'amphores de Maurétanie Tingitane*. MEFRA 90 (1978) 357—378.
- MÓCSY 1974 A. MÓCSY, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danubian Provinces of the Roman Empire*. London—Boston 1974.
- MÓCSY 1977 A. MÓCSY, *Pannonien und die Soldatenkaiser*. ANRW II. 6 (1977) 571—579.
- MÓCSY 1979 A. MÓCSY, *Pannonia romana. Problemi attuali di scienza e di cultura*. Accademia Nazionale dei Lincei CCCLXXVI. Quaderno 244 (1979) 3—20.
- NAGY 1937 NAGY I., *Az aquincumi múzeum kutatásai és gyarapodása az 1923—1935. években*. BpR 12 (1937) 261—275.
- OELMANN 1914 F. OELMANN, *Die Keramik des Kastells Niederbieber. Materialien zur römisch-germanischen Keramik I*. Frankfurt a Main 1914.
- OSWALD—PRYCE 1966 F. OSWALD—D. PRYCE, *An Introduction to the Study of the Terra Sigillata*. London 1920 repr. 1966.

- PAUNIER 1981 D. PAUNIER, *La céramique gallo-romaine de Genève. Mém. et documents. publ. par Soc. d'Hist. et d'Arch. de Genève. ser. 4* 1981.
- PETRIKOVITS 1960 H. v. PETRIKOVITS, *Bericht über die Tätigkeit des Rheinischen Landesmuseums Bonn im Jahre 1959*. BJ 160 (1960) 414—524.
- PETROVIĆ 1972 P. PETROVIĆ, *Nouvelle table de Trajan dans le Djerdap*. Starinar 21 (1970) [1972] 39—40.
- PÓCZY 1956 K. PÓCZY, *Die Töpferwerkstätten von Aquincum*. ActaArchHung 7 (1956) 73—136.
- PONSICH 1974 M. PONSICH, *Implantation rurale antique sur le bas-Guadalquivir*. Publications de la Casa de Velázquez, ser. Archeologie 1. Madrid 1974.
- PONSICH 1979 M. PONSICH, *Implantation rurale antique sur le bas-Guadalquivir 2*. Paris 1979.
- PONSICH 1982 M. PONSICH, *Marcas de anforas de aceite de Las Riberas del Betis*. Archivo Español de Arqueología 55 (1982) 173—204.
- REMESAL-RODRIGUEZ 1979 J. REMESAL-RODRIGUEZ, Dali Collis-R. Étienne—R. Lequément—B. Liou—F. Mayet; *L'épave Port-Vendres II et le commerce de la Bétique a l'époque de Claude*. Archeonautica 1. Paris 1977. recensio in; Arch Classica 31 (1979) 379—390.
- REMESAL-RODRIGUEZ 1980 J. REMESAL-RODRIGUES, *Reflejos económicos y sociales en la producción de ánforas olearias béticas (Dressel-20). Produccion y comercio del aceite en la antigüedad*. Primer congreso internacional. Ed. Univ. Complutense de Madrid. Madrid 1980, 131—153.
- REMESAL-RODRIGUEZ 1982 J. REMESAL-RODRIGUEZ, *Die Ölwirtschaft in der Provinz Baetica; Neue Formen der Analyse*. Saalburg Jb 38 (1982) 30—108.
- REMESAL-RODRIGUEZ 1983 J. REMESAL-RODRIGUEZ, *Ölproduktion und Ölhandel in der Baetica. Ein Beispiel für die Verbindung archäologischer und historischer Forschung*. Scripta mercaturae. Münsterische Beiträge zur antiken Handelsgeschichte II. 2 (1983) 91—111.
- RODRIGUEZ-ALMEIDA 1977 E. RODRIGUEZ-ALMEIDA, *Bolli anforari di Monte Testaccio 1*. Bulletino della Commissione archaeologica comunale di Roma 84 (1974—1975) 1977, 199—248.
- RODRIGUEZ-ALMEIDA 1979 E. RODRIGUEZ-ALMEIDA, *Monte Testaccio: i mercatores dell'olio della Betica*. MEFR 91, 2 (1979) 873—975.
- RODRIGUEZ-ALMEIDA 1980 E. RODRIGUEZ-ALMEIDA, *Vicissitudini nella gestione del commercio dell'olio betico da Vespasiano a Severo Alessandro*. Memoirs of the American Academy in Rom 36 (1980) 277—290.
- RODRIGUEZ-ALMEIDA 1981 E. RODRIGUEZ-ALMEIDA, *Bolli anforari di Monte Testaccio 2*. Bulletino della Commissione archaeologica comunale di Roma 86 (1978—1979) [1981] 109—135.
- RÓMER 1877 RÓMER F., *Kiadatlan római feliratok*. XIV-dik közlés. AK 11 (1877) 27—46.
- ROUQUETTE 1970 D. ROUQUETTE, *Marques sur amphores a huile du department de l'Hérault*. Rivista di Studi Liguri 36 (1970) 319—330.
- SCHÖNBERGER 1972 H. SCHÖNBERGER, *Das Römerkastell Öhringen-West (Bürgkastell)*. BRGK 53 (1972) 233—296.
- SWOBODA 1939 E. SWOBODA, *Forschungen am obermoesischen Limes*. Schriften der Balkankommission. Antiquarische Abteilung. Wien—Leipzig 1939.
- SZÓNYI 1973 E. T. SZÓNYI, *Die sogenannte rätische Keramik in Pannonien*. ActaArchHung 25 (1973) 87—108.
- TASSAUX 1982 F. TASSAUX, *Laecanii. Recherches sur une famille sénatoriale d'Istrie*. MEFRA 94 (1982) 227—296.
- TCHERNIA 1964 M. A. TCHERNIA, *Amphores et marques d eBétique à Pompei et Stabiae*. MEFRA 76 (1964) 419—449.
- VIKIĆ 1970 B. VIKIĆ-BELANČIĆ, *Istraživanja u Vinkovcima 1966 godine*. VHAD N.S.III.4 (1970) 172—173.
- WALKE 1965 N. WALKE, *Das römische Donaukastell Straubing-Sorviodurum*. Limesforschungen 3. Berlin 1965.
- WEBER 1982 G. WEBER, *Neue Ausgrabungen am „Apollo-Grannus Heiligtum“ in Faimingen*. Zwischenbericht. BRGK 62 (1981) 1982, 103—186.

HISPANIAN OIL IN PANNONIA (BAETICAN AMPHORAE IN THE DANUBE VALLEY)

Extract

In this study a small, but nonetheless distinct group of the amphorae found in Hungary is discussed, which is important from an economic-historical point of view: the stamped Hispanian amphorae which would indicate that Baetican oil also reached this faraway Danube province. The analysis of this group of finds enables a widening in our perspective on Pannonian trade since artifactual evidence of the import of Baetican oil has so far only been reported from Sirmium. Moreover, this ware offers new starting points for chronology. The finds in question are illustrated in a chart.

The majority of the Dressel 20 type amphorae have so far only been found along the Danube limes and, interestingly enough, not along the Amber Route which was the major trade route in the 1st and 2nd centuries. The sites where they were unearthed are either forts or settlements established beside camps (canabae, civil settlements of municipal rank beside legionary fortress). In spite of the fact that most these vessels were found in the frontier zone Baetican oil did not reach the province from the west, along the Danube, since east of Straubing, finds are lacking right until Vindobona; neither are they to be found in Moesia or Dacia, consequently a route starting from the Black Sea can also be excluded. It can thus be assumed that these oil transports reached the eastern Adriatic ports via a marine route, whence they were transported to the Sava valley and then loaded onto ships sailing towards Sirmium and the Danube limes camps.

The overland transportation obviously raised the cost of oil which was further increased by the Illyricum tax. That the products of Baetican oliviculture nonetheless reached Pannonia can probably be attributed to special factors. The spatial and chronological distribution of these finds have both been covered. Both the Dalmatian and the Pannonian finds can be dated to the Antonine, or rather, the Severan era. Hispanian oil reached Pannonia at a rather late date (the western provinces were supplied with this ware from Baetica since the Augustan period), which can be ascribed to the fact that Istrian oil enjoyed a monopoly in the Danube provinces in the 1st century and the beginning of the 2nd century. By the beginning of the 2nd century, however, oil production had declined considerably in this region and its export had virtually ceased after Hadrian.

Notwithstanding, this Hispanian ware only made its appearance on the Pannonian market a few decades later, at a time when the proportion of Iberian oil, and Hispanian export goods in general, showed a gradually decreasing tendency. Consequently, the

export of oil from the valley of the Guadalquivir to the Danube region was not the result of a Baetican prosperity or some sort of overproduction, but rather that of special factors. Since in contrast to Istrian amphore, the overwhelming majority of Hispanian amphore is to be found along the limes, it can be assumed that these were mostly transports for the army which were automatically duty free. This Baetican ware was transported to the province almost exclusively during the Antonine and Severan era when a large-scale economic boom can be observed. This prosperity was a direct result of the Severan policy towards Pannonia, rather than a boom in local industry or agriculture.

A decisive change can be observed in the nature of the oil trade in Baetica under the Severi: the government seized total control over transport and expropriated its revenues. In other words, the state intervened increasingly in the distribution and export of oil. The coincidence of these measures reflects two aspects of the Severan economic policy: a state control over the extremely important Hispanian oil trade and the expropriation of the revenues thereof, and the concessions granted to the Danube army, alongside the creation of an artificial prosperity, can be regarded as interrelated phenomena. The direction of Baetican oil transports to Pannonia illustrates most aptly how the Severan dynasty exploited the economic resources of the Empire to introduce prosperity to Pannonia and the Danube provinces. Thus the operation of a system, catering to the needs of those layers upon whom the regime could rely, from the revenues withdrawn from another sector of the economy can be attested beside a trade based on free, individual enterprise.

* * *

We wish express our gratitude to Prof. J. Remesal Rodriguez for his helpful comments and generous help.

D. Gabler
MTA Régészeti Intézete
H—1014 Budapest
Úri utca 49.

M. H. Kelemen
Balassa Bálint Múzeum
H—2501 Esztergom
Bajcsy-Zsilinszky u. 28.